

BALÁZS ISTVÁN MIKLÓS

Az utoléró fejlődés fogalomtörténete és rendszerváltás-kori észlelése

Fogalmi tisztázás

A magyar fordításban legtöbbször utoléró fejlődésként megnevezett – jelen tanulmányunkban is ezt az átültetést használjuk – angol „catching-up”, vagy másként „catch-up effect” fogalommal kapcsolatban számos tisztázni való akad, mielőtt még történeti elemzés tárgyává tehetnénk. Ennek oka nem a kifejezés ismeretlensége vagy ritkán eszközölt használata, hiszen a közgazdaság- és a történettudományon túl többek között a pszichológia is ismeri és alkalmazza, ám éppen ezért számtalan olyan, részben interdiszciplináris jelentésréteg rakódott rá (a gyakran szinonimájaként szerepeltetett konvergenciaelmélethez¹ hasonló leágazásairól nem is beszélve), melyek torzíthatják a különféle szempontú áttekintéseket. Dolgozatunk esetében azt a közgazdasági megfogalmazást alkalmazzuk, mely szerint mivel a kevésbé fejlett gazdaságoknak még van hová növekedniük, ezért gyorsabban képesek gyarapodni, mint a gazdagabb államok, és ezzel a nagyobb „felhajtóerővel” minimalizálni is tudják a módosabb országoktól őket elválasztó különbségeket.² A kutatók és szakemberek előtt azonban már régóta ismert, hogy ennek az elméletnek a gyakorlati megvalósulását milyen erőteljesen korlátozzák az egyes államok közti társadalmi, intézményi és politikai különbségek – már ebből is gyaníthatjuk, hogy az utoléró fejlődés „tisztá” formája és megvalósulása leginkább csak absztrakcióként létezik.

Az elméleti alap bizonytalansága tette – és teszi – lehetővé, hogy különféle politikai rendszerek tűzzék zászlajukra az utolérés célját a kapcsolódó ideológiákkal együtt, nem egyszer az emberek ösztönzéséhez kapcsolódó szükségszerűségből. Az egyes rezsimek hamar felismerték, hogy a „catching-up” igen tág fogalomköréből szabadon szemezgethetnek, ily módon pedig pl. a technológiai közeledést átfogóan mint gazdasági utolérést tüntethetik fel, vagy éppen valamely társadalmi rétegnek (jellemzően természetesen az elitnek) a centrumbéli viszonyokhoz történő felzárkózását általános értelemben vett társadalmi utolérésnek titulálhatják.³

¹ Az elmélet központi gondolatmenetét és a kapcsolódó problémákat l.: Bartha Eszter: A tranzitológiától a transzformációig. Eszmélet, 13. évf. (2001) 52. sz.

² Az utoléró fejlődés konkrét definiálására és leírására a The Economic Times c. hírnap weboldalán található az egyik leginkább releváns példát, melyet kiindulópontként használtunk elméleti áttekintésünkhöz: <https://economictimes.indiatimes.com/definition/catch-up-effect> (utolsó megtekintés: 2019.07.07)

³ Mindezen esetekre vonatkoztatva megfontolandónak tartjuk a „szelektív utolérés” fogalmának alkalmazását.

A megfogalmazódás helyszíne mindig a félperiféria (kiváltképp tetten érhető ez Kelet-Közép-, ill. Kelet-Európában), ahol a centrumországokhoz történő felzárkózás ígérete nem tűnik annyira valóságtól elrugaszkodottnak, mint a világgazdaság perifériájára szorult államokban. (Magában a centrumban az utolérés a magországok közti viszonylatban ilyen formában fel sem merül.)

Az utolérés problematikájához számos olyan kérdés társul, melyek egyszerre jelentkeznek az elméletben és a gyakorlatban is. Az egyik ilyen örök polémia, hogy valóban teljes mértékben utópisztikus, pusztán a politikai számítás által csatasorba állított jelenségről van-e szó, vagy értelmezhető a gazdasági realitások talaján maradvá is? Bármi is legyen az igazság, azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy ha az utolérés nem is több pusztá illúziónál, akkor is rendszeresen akadnak olyan példák, melyek ezt az illúziót megerősítik és fenntartják: ilyen pl. Svédország bekerülése – a kereskedelem, majd az acélipar révén – a félperifériáról a centrumba.⁴ A másik visszatérő kérdés, melyet a későbbiekben még egy konkrét példán keresztül is érinteni fogunk, arra keresi a választ, hogy egy adott gazdaságot utolérni vajon csak annak az útnak a végigjárásával lehet, amelyen maga is haladt kialakulása során, vagy akadnak olyan fejlődési szakaszok, melyek kihagyhatók, ill. megkerülhetők?

Akármilyen választ is adjunk a fenti felvetésekre, attól egy pillanatig sem tekinthetünk el, hogy az utolérésnek már az esélyéhez is szükséges a centrum szívóhatása, vagy legalábbis a nyitottsága (ahogyan az megvolt többek között a rendszerváltás időszakában is): nem tekinthetünk a fejlett, sőt még tovább fejlődő gazdaságokra olyan entitásokként, melyek passzívan, egyhelyben maradvá jelölik ki a felzárkózás célját. Tanulmányunkban mindezeket a szempontokat figyelembe véve kíséreljük meg egy történeti áttekintést követően bemutatni az utolérő fejlődésnek a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek bukásához kapcsolódó prognózisait.

Történeti áttekintés

Az utolérés gondolata a történelem során folyamatosan más és más módon öltött testet, ill. koronként más és más funkciókat látott el. Jelen áttekintésünkben Kelet-Közép-, valamint Kelet-Európára koncentrálunk, noha természetesen nem eme régiók sajátosságáról van szó – a posztgyarmati struktúrák életében szintén kulcsszerephez jut, mint a modernizáció egyik irányjelzője.

⁴ Krausz Tamás: Niederhauser Emil Kelet-Európa-koncepciójáról. In: U. ő.: Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások 1989–1994. Budapest, Cégér Kiadó, 1994, 184.

Az utoléréssel kapcsolatos elképzelések első felbukkanását Európa keleti felében igen nehéz datálni, számos vita övezi, hogy hol is kezdődnek meg a vonatkozó törekvések: Niederhauser Emil szerint például már a felvilágosult abszolútizmusok is hasonló célkitűzéseket tudtak magukénak,⁵ még ha fogalmi kereteikben ez nem is feltétlenül tükröződött. A reformkor nemzeti mozgalmaitól azonban már mindenképp elidegeníthetetlen az utolérésnek az egyik, ha nem a legfőbb célként történő megjelenése, és ez az attitűd ezt követően végighalad a térség 19. századi kelet-európai nemzeti mozgalmainak összességén. Már ezen a ponton fontos kihangsúlyozni azt, hogy mennyire különbözők lehetnek azok a módszerek, melyekkel az egyes entitásokat fel kívánták zárkóztatni a fejlettebb gazdaságokhoz: példának okáért azzal kapcsolatban, hogy a Magyar Királyság számára a Habsburg Birodalmon belül húzódó vámhatár megszüntetése (l. Széchenyi István agrárliberalizációs törekvéseit), vagy éppen ellenkező módon egy erős védővám felállítása jelentené-e a felemelkedés zálogát, olyannyira nem alakult ki konszenzus, hogy maga Kossuth Lajos is egyik megoldástól a másikig sodródott elméleti fejtegetései során.⁶

A Nyugat utolérésének képe azonban nem csupán a térség nemzeti mozgalmainak fantáziáját ragadta meg: más előjellel és kontextusban ugyan, de kirajzolódott a marxi ihletésű gondolkör teoretikusainak munkásságában is. A bevezetőben felvetett kérdésre is visszautalhatunk az e helyütt felbukkanó dilemmával kapcsolatban, vagyis hogy utol lehet-e érni (majd meghalni) a kapitalizmust annak vívmányai nélkül? A problémában lapuló paradoxonra – úgy változtatni meg a rendszert, hogy előtte hasonlóvá kell hozzá válni – sokan felfigyeltek, ám megoldási javaslataik számos esetben kardinális eltéréseket mutattak. Maga Marx amellett érvelt, hogy a kapitalizmus felülmúlásához előbb utol kell érni annak iparát (ezzel is igazodva a „haladóbb népek” történelmi iránymutatására vonatkozó téziséhez),⁷ ám az ehhez szükséges gyakorlati megoldások mibenlétében már korántsem volt ilyen megingathatatlan: a protekcionista gazdaságpolitikára például hol mint (az elmaradott termelési módok konzerválása miatt) elvetendő, hol pedig mint (hogy a majdan felszabaduló gyarmatok kisebb hátrányból indulva kapcsolódhassanak be a szabadkereskedelembé) szükségszerű eszközre tekintett.⁸ A későbbiekben például Lenin az utoléréshez már nem tekintette elegendőnek az ipari (vagy általában véve a gazdasági) modernizációt,

⁵ Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. 2. k. 216–217.

⁶ Zimmermann, Susan: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. Egy feltáratlan viszony történetéről és jelenéről. In: Rendszerváltás és társadalomkritika. Szerk.: Krausz T. Budapest, Napvilág, 1998. 43.

⁷ Krausz, i. m. 1994, 184.

⁸ Zimmermann, i. m. 1998, 45–46.

hanem azt hangsúlyozta, hogy mindehhez a polgári kultúra bizonyos elemeire is szükség van. A Szovjetunióban pedig Sztálintól kezdve egészen Gorbacsovig, ha ismét egy kissé más előjellel is, de az utolérés hivatalos állami – sőt, *nemzeti* – ideológia lett,⁹ amely a kapitalizmus külső fenyegetésével együtt vezetett a felülről kényszerített központi gazdaságirányítási rendszerek kialakításához a keleti blokk országaiban. Szovjet-orosz részről azonban mindez rejtett magában egy olyan ellentmondást, amely korántsem tekinthető egyedülállónak az ország történetében:¹⁰ nevezetesen hogy ha valóban minden „rossz” forrása a Nyugat, akkor mégis miért cél az utolérése (később természetesen a meghaladása), ill. miért szolgáltat oly sok – például technológiai – mintát? Az erre a problémára reflektáló, az orosz történelemszemléletet is érintő kiegyensúlyozási kísérlet korifeusai azt hangoztatták, hogy ugyan valóban egy olyan modern Szovjetuniót kell megteremteni, mint az USA, de nem olyan „deviánst” – az utolérésnek a bevezetőnkben említett módon történő szelektív értelmezése ezen a ponton különösen élesen érhető tetten, és ez az érzés csak erősödik akkor, ha kizárólag a pusztán gazdasági mutatószámokat figyeljük, ezek alapján ugyanis kb. 1933–1973 között valóban történt valamiféle utolérés az államszocialista rendszerekben,¹¹ melyeket az összeomlástól azonban ez sem tudott megmenteni.

Képzetek a rendszerváltás idején

A menthetetlenül eladósodott kelet-közép-európai államszocialista országokban lezajló rendszerváltás egyszerre volt politikai és gazdasági folyamat, és bár ez a két aspektus egymástól elválaszthatatlan módon fonódott össze,¹² az utolérő fejlődés témakörének tárgyalásakor mégis inkább utóbbi a figyelemreméltó, kiváltképp a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos koncepciók és viták miatt. Mielőtt még azonban alámerülnénk a kapcsolódó diskurzusokba, érdemes vetni egy pillantást az eseményekre „alulnézetből” is. Ha a vizsgált államok társadalmainak a jövőre vonatkozó elvárásait kíséreljük megragadni, akkor azt mondhatjuk, hogy a legáltalánosabb vágy a gazdasági rendszer megváltozására irányult, de oly módon, hogy a transzformáció során a leváltandó rendszerhez kötött jóléti elemek se vesszenek el.¹³

⁹ Krausz, i. m. 1994, 197.

¹⁰ Krausz T.: Az orosz sajtószertűség ideológiáiról. Replika, 6. évf. (1995) 19–20. sz. 166.

¹¹ Krausz, i. m. 1994, 188.

¹² A gazdasági és a demokratikus átalakulás egyidejűségét kiválóan mutatta be Claus Offe (Varieties of Transition: The East European and the East German Experience. Cambridge, Polity Press, 1996.).

¹³ Bartha E.: Átmenet, átalakulás vagy „posztiszocializmus”? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. Kelet-Európai Tanulmányok 6. 28.

Ahogy korábban említettük, mind a centrum piacai, mind pedig piacot kereső gazdasági szereplői nyitottan álltak a keleti blokk felbomlásához – ezért is hihettek oly sokan, ha nem is az utolérésben, de a gyors fejlődésben mindenképpen.¹⁴

A felzárkózás elsődleges gátjának nyilvánított államszocialista rendszerek egyetlen alternatívájaként korántsem csak a végül diadalmaskodó kapitalista berendezkedés merült fel a rendszerváltás időszakában, ill. az azt megelőző évtizedekben – változatos, sőt, sokszor lényegesen különböző formákban ugyan, de előelőkerült a társadalmi gazdálkodás koncepciója is. A „demokratikus szocializmusra” irányuló elképzeléseket alapvetően különféle értelmiségi körök hirdették, a szélesebb tömegek általi felkaroláshoz igazán közel csak a lengyel Szolidaritás „munkásönigazgatói” szárnyának köszönhetően kerültek, amely 1981-ben az állam működésének egészére nézve fogalmazta meg társadalmisítási gondolatait – hogy nem sokkal később a Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottsága alapvető elemeket vessen el ezek közül.¹⁵ A *tertium datur* egyes alakváltozatai a későbbiekben is felbukkantak még a régióban – Magyarországon példának okáért a Krassó György vezette Magyar Október Párt a különböző tulajdonformák egyenlő esélyében és versenyében látta volna biztosítottnak a hatékony gazdaságot, többek között munkástanácsok és termelőszövetkezetek révén megvalósuló munkásönigazgatással –, ám szószólóinak hangja rendkívül halknak bizonyult az átalakulást levezénylők tárgyalásainak zajában.

1989 és az utolérés perspektívái

Egy gyors gondolat erejéig visszakanyarodva a harmadik utas megoldás(oka)t szorgalmazó baloldali kritikára, fontos megemlítenünk, hogy a rendszerváltásba vizionált utolérő gondolat nem volt teljesen idegen azt ezt képviselőktől sem, annak ellenére, hogy az „önigazgató állam” minden bizonnyal igen komoly hátránnyal indult volna a világgazdasági versenyben.¹⁶ Látványos, hogy a felzárkózás mint kifejezés mennyire érdektelennek bizonyult az 1989-es események hatása alatt alkotóknak, akik szinte kivétel nélkül valami impozánsabbat, és főleg dinamikusabbat akartak álmodni: Jürgen Habermas pl. emlékezetes írásában¹⁷ egyenesen a forradalom fogalmát alkalmazza, még ha a ’kijavító’, vagy ’kiigazító’ (rectifying) előtaggal karöltve is.

¹⁴ Krausz T.: Előszó helyett – A rendszerváltás mint rendszerlegitimáció? In: U. o. 20.

¹⁵ Mitrovits M.: Az önigazgatás bukása. A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban. In: U. o. 48–50.

¹⁶ Zimmermann, i. m. 1998, 57.

¹⁷ Habermas, Jürgen: What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. *New Left Review*, 31. évf. (1990) 5. sz.

Sokan tették magukévá azt a téves prekonceptiót is, mely szerint a kelet-európai térség lemaradása az államszocialista rezsimekkel kezdődött, így ezek felszámolása szükségszerűen elegendő lesz a gyors fejlődés kezdetéhez.¹⁸ Az utolérés ennek megfelelően nem is valósult meg, ám a politikának a mai napig szüksége van rá mint társadalmi ösztönzőre, és ez a lényegét tekintve működik is, hiszen az emberek akkor is tudnak hinni az utoléró fejlődésben, ha a mindennapjaikban ennek ellentmondó periferezálódást tapasztalnak – a kulcselem itt az, hogy ne az aktuális politikai-gazdasági rendszerre vezessék vissza a konzerválódó leszakadás okait, hanem valamely korábbi szisztémát tartsák mindezek kizárólagos felelősének.¹⁹

Összességében elmondható, hogy a kelet-közép- és kelet-európai történelemben immár legalább két évszázada változó mértékben ugyan, de folyamatosan szerepet játszó „utoléró” gondolat az államszocialista rendszerek bukásával sem vált valósággá – pedig ellenkező esetben még akár a fukuyamai „történelem vége” koncepció is igazolást nyerhetett volna.

¹⁸ Bartha, i. m. 2010, 31.

¹⁹ u. ö. 28.